Visió general de la discussió sobre les àrees d'exclusió del projecte INCLUD-ED

Carme García[*]
Itxaso Tellado[**]
Tiziana Chiappelli[***]

Resum

En aquest article es discuteixen les aportacions que es fan des del projecte *INCLUD-ED: Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe* sobre la relació que es pot establir entre l'exclusió/inclusió educativa i l'exclusió/inclusió en quatre àrees de la societat: ocupació, habitatge, salut i participació social i política. En particular, es reflexiona sobre els efectes que té tant l'exclusió, com formes de superar-la i promoure la inclusió, en les situacions que han d'afrontar les persones que pertanyen a algun dels cinc grups vulnerables que es defineixen en el projecte INCLUD-ED. Es presenta una visió general de l'estat de la qüestió sobre les investigacions i anàlisis de les àrees d'exclusió. Conclou amb unes breus reflexions sobre com superar les situacions d'exclusió i quines alternatives d'actuació s'obren des de l'àmbit educatiu.

Paraules clau

exclusió social, ocupació, habitatge, salut, participació social i política

Recepció de l'original: 1 de desembre de 2009
Acceptació de l'article: 5 de gener de 2010

Introducció

En la nostra societat de la informació, l'èxit educatiu és un element clau per superar l'exclusió social. El projecte *INCLUD-ED: Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe* (2006-2011) es dedica a analitzar les estratègies educatives que contribueixen a superar les desigualtats i promoure la cohesió social i també les que generen exclusió social, amb especial èmfasi en els grups vulnerables i marginats. L'objectiu d'aquest article és fer un repàs a la discussió sobre les àrees d'exclusió en relació al projecte INCLUD-ED tenint en compte una pregunta bàsica a què dels subestudis d'aquesta investigació dóna resposta: com la inclusió o exclusió educativa impacta en la inclusió o exclusió d'altres àrees de la societat?

Per això, farem servir dades provinents dels informes elaborats en el projecte, basats en el treball de camp que s'ha dut a terme en aquesta investigació. En l'anàlisi de les evidències s'ha aplicat la metodologia comunicativa crítica. Partint d'aquest marc d'anàlisi, al llarg de l'article es faran servir diverses tècniques tant de recollida de

(*) Professora lectora del Departament de Pedagogia de la Universitat Rovira i Virgili. Investigadora principal del projecte I+D «La mejora de la convivencia y el aprendizaje en los centros educativos de primaria y secundaria con alumnado inmigrante» i membre del consorci *INCLUD-ED: Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe*. Adreça electrónica: carme.garciay@urv.cat

(**) Professora agregada del Departament de Pedagogia de la Universitat de Vic. Ha treballat en el projecte integrat *INCLUD-ED: Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe*, i també en el projecte *WORKALÓ. The creation of New occupational patterns for cultural minorities. The Gypsy case*. Adreça electrónica: itxaso.tellado@uvic.cat

(***) Investigadora al Departament de Ciències de l'Educació a la Universitat de Florència. Treballa al projecte INCLUD-ED i ha participat en diversos projectes europeus: *FeMiPol. Integration of female immigrants in labour market and society. Policy assessment and policy recommendations* (2006-2008); *PRIMTS-Prospects for Integration of Migrants from 'Third countries' and their Labour Market Situations: Towards Policies and Acti*on (2009-2010). Adreça electrónica: tiziana.chiappelli@gmail.com

Temps d'Educació, 38, p. 185-202 © 2010 Universitat de Barcelona

dades com d'anàlisi, incloent revisió de la literatura científica i estudi de casos, tant a l'Estat espanyol com a Itàlia.

Prèvia a la presentació d'aquestes àrees, presentem un recull de definicions i explicacions de què s'entén per exclusió social. La Comissió Europea defineix l'exclusió social com un fenomen multidimensional, resultant de diversos «tipus de privació i barreres que per si soles o de forma conjunta prevenen la completa participació en àrees com l'educació, la salut, el medi ambient, l'habitatge, la cultura, l'accés als drets o suport familiar, així com formació i oportunitats laborals» (Comissió Europea, 2000, p.19), com s'indica a la comunicació *Construint una Europa Inclusiva*.

> L'exclusió social és més que baixos ingressos. Està connectada a l'estatus de l'activitat així com a un nombre d'indicadors que es relacionen amb els mitjans individuals (ex. nivell educatiu, propietat d'habitatge o vehicle), percepcions (ex. tenir dificultats per arribar a finals de mes, no tenir la capacitat econòmica de poder pagar una setmana de vacances a l'any) i satisfacció (ex. estar satisfet amb la pròpia feina, educació, salut, habitatge i entorn), tots aquests són determinants claus de l'estàndard i qualitat de vida. (Comissió Europea, 2000, p. 51)

Orr (2004) defineix l'exclusió social com:

> El procés en què alguns individus són empentats cap al marge de la societat i amb l'impediment de participar plenament a causa de la seva pobresa, o falta de competències bàsiques i d'oportunitats de formació al llarg de la vida, o com a resultat de la discriminació. Això els distancia de la feina, els ingressos i les oportunitats educatives així com de les xarxes i les activitats socials i comunitàries. Tenen poc accés als espais de poder i de presa de decisió i sovint es senten sense poder i sense ser capaços de prendre el control sobre les decisions que afecten el dia a dia de les seves vides. (Orr, 2004, p. 76)

Tezanos (2001) explica l'exclusió social com la negació per alguns individus a accedir i gaudir alguns drets ciutadans. Sen (1992, 1999) descriu les igualtats no només en termes econòmics sinó com també la privació de llibertats per dirigir la seva pròpia vida i prendre part en les decisions que són crucials en relació als afers públics.

Al 2007, la Comissió Europea afirma que la falta de llocs de treball és la causa de les rendes de pobresa i un aspecte de l'exclusió social. Però:

> No és tan sols una de les principals causes dels pobres nivells de vida, sinó que en si mateix és una dimensió central de l'exclusió social, ja que la feina és un determinant clau de l'habilitat de les persones per participar plenament en la societat, crear una xarxa social i desenvolupar el seu potencial. (Comissió Europea, 2007, p. 28)

Braddock i Slavin donen suport a aquesta idea ja que expliquen que la societat necessita una força de treball amb habilitats que ha de tenir les eines i la «capacitat per pensar, aprendre, i prendre decisions» (1992, p. 14). És més, el *Joint Report of Social Protection and Social Inclusion* (Comissió Europea, 2007) conclou que:

> La discriminació és un dels principals determinants de l'exclusió social i que els Estats Membres han o bé millorat la seva legislació antidiscriminatòria o han reforçat els instruments per tractar amb aquesta (ex. creant la figura del defensor del poble, un codi de pràctica per treballadors, grups de treball interministerials). (p. 61)

En el mercat de treball, les dones experimenten discriminació i també les persones de minories culturals i ètniques, immigrants i persones amb discapacitats. Per exemple, Orr explica que per aquests grups la «transició de l'educació al món laboral és més difícil i els seus riscos de pobresa i exclusió social són més alts (2004, p. 56).

Per això és necessari estudiar i desenvolupar recerca en l'àrea de l'exclusió social. A més, l'anàlisi de dades permet entendre millor el fenomen de l'exclusió social a escala local, estatal i europea. En aquest sentit, la Comissió Europea (2007, p. 51) explica que

hi ha tres objectius comuns relacionats amb la inclusió social que van ser adoptats pel Consell d'Europa al març de 2006 en la implementació de polítiques:

a) Accés de tothom als recursos, drets i serveis necessaris per participar a la societat, prevenint i adreçant l'exclusió, lluitant contra tota forma de discriminació que condueixi envers l'exclusió.

b) Inclusió social activa per tothom, tant promovent la participació en el mercat de treball com lluitant contra la pobresa i l'exclusió.

c) Que les polítiques d'inclusió social estiguin ben coordinades i que tinguin en compte tots els nivells de gestió i actors rellevants, incloent persones que hagin experimentat pobresa, que siguin eficients i efectives i adreçades cap a totes les polítiques públiques rellevants, incloent-hi economia, pressupostos, educació i polítiques de formació i programes de finançament estructural.

Aquest article té tres apartats. En el primer exposem les àrees d'exclusió. En el segon apartat, repassem les contribucions del projecte INCLUD-ED sobre exclusió, fent especial referència a cinc grups vulnerables: dones, joves, immigrants, minories culturals i persones amb discapacitats. A l'últim apartat, i com a conclusió, apuntarem propostes per superar l'exclusió.

Àrees d'exclusió

Diferents perspectives teòriques han estudiat la relació entre exclusió educativa i el procés d'exclusió social: les unes, des d'una orientació estructural; unes altres, sistèmica, i d'altres, des de la perspectiva dual. El projecte INCLUD-ED pren l'orientació de les teories duals, i considera les influències mútues entre sistemes i agents en la reproducció o superació de les desigualtats socials des de l'educació. Les perspectives duals requereixen treballar des de la interdisciplinarietat.

L'educació i les escoles estan lligades al context social en què es troben situades i per tant les actuacions educatives orientades a superar les desigualtats haurien d'estar associades amb d'altres accions socials dedicades a millorar el treball, l'habitatge, la immigració, la igualtat de gènere i l'accés a la salut. Dintre del projecte INCLUD-ED es du a terme un subestudi sobre com l'exclusió educativa afecta diverses àrees de la societat: ocupació, habitatge, salut i participació política i social.

Ocupació

La Comissió Europea ha determinat la promoció de l'ocupació com un element social important. Merton (1977) explica, amb l'efecte Pigmalió, que les persones amb més educació tenen uns nivells més alts d'ocupació i, al contrari, les persones amb nivells més baixos d'educació tendeixen a ser el grup més vulnerable en aquesta àrea. Els resultats de baixos nivells educatius, fracàs escolar, baixes habilitats d'alfabetització i l'abandonament escolar està associat a dificultats per trobar feina i llargs períodes de desocupació. Hibbett *et al.* (1990), Vries i Wolbers (2005), i Hartley (1989) presenten una connexió clara entre exclusió educativa i baixes titulacions acadèmiques, inestabilitat laboral, baixa remuneració, contractes d'ocupació no estandarditzats i poca productivitat.

Per tal de millorar la inclusió social, l'ocupació i la competitivitat en el mercat laboral i reduir la pobresa, els documents i polítiques de la Unió Europea tenen com a objectiu promoure noves habilitats, titulacions i professions, com així ho especifica en diversa documentació de la Comissió Europea: *Progress towards the Lisbon objectives in education and training* (2008*a*); *Commission of the European Communities: Efficiency and equity in European education and training systems* (2006); *Commission of the European Communities: Investing efficiently in education and training an imperative for Europe* (2003).

Salut

L'Organització Mundial de la Salut (OMS, 1946) va determinar la salut com un concepte multidimensional i dinàmic que incorpora el benestar físic, mental i social de les persones o grups. House *et al.* (1990) argumenta que la millora de la posició socioeconòmica d'un ampli nombre de persones en situació de desavantatge constitueix el millor remei per reduir la seva exposició o possible deteriorament de la salut i així millorar la d'aquests grups i la de tota la població en general.

Grossman (2000) va aportar dades empíriques per demostrar l'efecte que té l'educació sobre la salut general dels individus, explicant que les persones amb més nivells educatius gaudeixen de millor salut i menys despeses en assistència sanitària. Aquest autor també argumenta que l'educació sembla estar associada amb la cohesió social i menors desigualtats.

Habitatge

L'educació és un element significatiu que pot influir en l'accés a millors condicions d'habitatge. Powell *et al.* (1997) indiquen que hi ha una alta correlació entre el lloc on vivim i el tipus d'educació que tenim. Tot i que la literatura indica que les variables educació i habitatge no estan connectades de forma lineal sinó a través de la variable pobresa.

Tant la *Declaració sobre Ciutats i altres Assentaments Humans en el Nou Mil·lenni* (Nacions Unides, 2001) com l'*Informe Anual sobre habitatge per a tothom* d'UN-HABITAT (2008), expressen que els reptes d'assequibilitat, accessibilitat i sostenibilitat animen els governs a complir amb totes les obligacions legals relacionades amb els drets humans per un habitatge adequat i els demana que aturin la violació del dret humà a un habitatge digne.

Participació política i social

La majoria dels sistemes politics democràtics afavoreixen patrons de relacions igualitaris, el que significa que cada individu ha de tenir més o menys igualtat en posicions i influència en temes polítics i socials. Tot i això, la recerca (Sidney *et al.*, 1979) indica una situació diferent. Els grups marginals i vulnerables es troben sovint amb poca o cap tipus de representació en les estructures i processos polítics que afecten la seva qualitat de vida.

L'educació té un impacte important en els processos de democratització i en els drets humans. D'acord amb la Comissió de les Comunitats Europees (2006) els camps de la realitat política que més han estat influenciats per l'educació són: el procés de

democratització, el desenvolupament d'institucions cíviques, els drets humans i l'estabilitat política (Comissió Europea, 2006). També hi ha la suposició que a més nivell i més qualitat educativa també s'incrementa l'oportunitat de desenvolupar aprenentatges resultants de competències cíviques, com l'actitud participativa, valors de justícia social, ciutadania, alhora que les persones amb més nivell educatiu estan més informades sobre procediments electorals, candidatures i resultats (Hoskins *et al*., 2008).

Contribucions del projecte INCLUD-ED al concepte d'exclusió

L'estudi de la relació entre inclusió/exclusió a les diferents àrees d'estudi que estem discutint en aquest article (ocupació, salut, habitatge i participació social i política) s'emmarca en el tercer projecte dut a terme dins l'INCLUD-ED. En aquesta secció es discuteixen dades concretes procedents del treball de camp realitzat per l'equip de CREA (Centre de Recerca en Teories i Pràctiques Superadores de Desigualtats). Aquest treball de camp inclou entrevistes obertes amb professionals i polítics a l'Estat espanyol, pertanyents a les quatre àrees estudiades a partir de l'ús de la metodologia comunicativa crítica (Gómez *et al*., 2006). A continuació, presentem les idees i contribucions principals sobre exclusió en relació a les àrees d'ocupació, salut, habitatge i participació política i social. Per fer-ho, ens basarem en l'anàlisi de les dades de les entrevistes i en les contribucions a partir de la revisió de la literatura, a més de l'anàlisi de les recomanacions de la Comissió Europea en aquests quatre àmbits.

Ocupació

Les dades recollides mostren que no hi ha bons resultats en la inserció de persones pertanyents als grups vulnerables i sobretot a aquelles persones amb baixos nivells d'educació (CREA, 2009). Aquesta ineficàcia s'ha vist impulsada per les pràctiques dels serveis d'ocupació que reconeixen haver ofert cursos de formació a la població sense tenir una corresponent demanda en el mercat laboral. Sabem que, per tal de millorar l'eficiència i la igualtat de les polítiques d'ocupació, és necessari facilitar uns cursos de formació laboral que garanteixin la inserció laboral de les persones amb baixos nivells d'educació. Una de les persones entrevistades que treballa en el tema de les polítiques d'ocupació, va identificar aquesta dificultat:

> I aquí el gran problema que hi havia era que no es coneixien prou bé les necessitats de les empreses. (...) Però clar el que hem hagut de fer és conèixer les necessitats del mercat de treball, què és el que busquen les empreses? i a partir d´aquí demanar que la formació que ens donen els altres proveïdors sigui aquesta. Perquè, bé, fins ara hem estat plens de cursos d'ofimàtica o d'administració d'oficines i no és tot això el que demana el mercat de treball; no proveíem res, molt poqueta cosa, associada amb la indústria. (CREA, 2009, p.11)

És més, les dades suggereixen que la formació permetés l'obtenció de certificats i accés a nivells superiors d'educació. És a dir, partint de la inclusió d'accions educatives dirigides al retorn cap al sistema educatiu amb programes de formació ocupacional per tal de superar l'exclusió en l'ocupació. A més, també des de les pròpies administracions s'han descrit dificultats per coordinar accions entre diferents organismes que treballen per solucionar el problema de les persones que estan a l'atur amb baixos nivells educatius.

Les «persones amb baixos nivells educatius» és un tema central en el context de l'ocupació perquè, com indica la literatura científica internacional sobre aquest tema,

són les persones analfabetes (i també les persones que no tenen fluïdesa en la llengua vehicular del país) aquelles que tenen les principals dificultats per accedir al mercat de treball i trobar feina (Hartley, 1989, Kettunen, 1997). Per exemple, aquestes persones no poden llegir un anunci de feina, ni omplir una sol·licitud o escriure una carta de presentació, entre d'altres situacions constatades tant en el nostre treball de camp, com per la literatura científica existent (Hartley, 1989). Aquest fet genera una major exclusió ja que aquestes persones tampoc es beneficien dels serveis de promoció de la feina ni dels drets de protecció del treballador. Les persones amb menys educació tenen menys oportunitats d'ocupació i menys accés al mercat de treball (Kettunen, 1997).

Salut

En l'àrea de salut, el problema més significatiu que els grups vulnerables afronten, segons les dades recollides en el treball de camp, és sobre la informació relacionada amb aquest àmbit. Les persones experimenten dificultats a causa de la seva exclusió digital. Cada vegada més, la informació ens arriba pels mitjans de comunicació digitals. Això és cert també pel que fa a les malalties, formes de prevenció, pràctiques higièniques, informació d'especialistes on acudir en cas de malaltia, etc. Les persones que no tenen recursos per accedir a aquest tipus d'informació digital, també en queden al marge i, per tant, excloses de la salut. En aquest àmbit tan important, s'observa que les millors pràctiques en matèria de salut sorgeixen a partir d'incloure agents multiculturals que faciliten l'accés a la salut a minories i grups immigrants, perquè les persones amb menys recursos acostumen a tenir més confiança en altres membres de la seva pròpia comunitat, per encetar converses o compartir situacions de salut. D'altra banda, les persones de la pròpia comunitat també realitzen sovint el paper de mediadors/es per superar problemes, com ara el desconeixement de la llengua, etc.

Quant a l'accés als serveis i programes de salut, cal destacar que les persones amb més avantatges, és a dir amb millor salut i millor educació, són les persones que reben i es beneficien en major mesura dels serveis oferts. Aquest fet i la diferència amb les persones excloses es dóna per l'accés a la informació. Cada vegada les persones estan més informades sobre les malalties i els tractaments perquè tenen accés via Internet. Però és cert que això és així per a les persones amb un cert estatus cultural i econòmic, i no per a les persones més excloses. Al 2008 la publicació de la Comissió Europea *Being part of it* (Comissió Europea, 2008*b*, p. 3) introduïa el concepte d'*exclusió digital* per descriure aquest fenomen, que significa que certes persones estan alienades o desconnectades dels beneficis de les tecnologies de la informació i la comunicació.

Habitatge

Les persones amb nivells educatius més baixos s'enfronten a més risc d'exclusió pel que fa a les polítiques d'habitatge. Un dels principals problemes de les persones amb baixos nivells educatius és la falta d'informació i les dificultats per conèixer els procediments financers i altres tipus de procediments i pràctiques relacionades amb l'habitatge. Per superar aquesta situació, és necessari facilitar i promoure alfabetitza-

ció financera que permeti millorar l'accés a l'habitatge i evitar enganys i altres formes d'exclusió.

Com indicàvem, s'ha identificat la falta d'informació en temes relacionats amb l'habitatge o la falta d'habilitats per buscar informació com un element que genera desigualtats per als col·lectius amb baixos nivells educatius. Són aquests col·lectius que troben més dificultats i prejudicis contra ells a l'hora d'accedir al procés de buscar un habitatge. Aquesta dificultat per entendre la informació pot venir donada no només pel format que s'utilitza sinó també pel registre o llengües en què es proporciona la informació. Així ho reconeix una de les persones entrevistades que treballa a l'àmbit polítiques d'habitatge:

> No, aquí s'ha de fer... mai no es fa prou, no? Nosaltres ara, et deixarem la guia de l'habitatge, n'hem fet, no sé, moltíssims exemplars, a les oficines en tenen, als ajuntaments, etc. On expliquem totes les vies de la política d'habitatge existent, i tal. Però ara mentre parlàvem, pensava bé clar, estan en català, no?... Bé, doncs, fulletons sí que n'he fet en molts idiomes, però llavors puntuals, eh? Però per exemple, la guia l'hem feta en català, però clar hauria d'estar en castellà, l'hauríem de fer en altres idiomes. (CREA, 2009, p. 25)

Com suggereix aquesta cita, és a partir del diàleg conjunt amb la persona entrevistada que ella mateixa reflexiona sobre la necessitat de millorar els canals de difusió de la informació per poder arribar a totes les persones, i en aquest cas no excloure els col·lectius immigrants, alhora que s'incrementa l'eficiència i l'equitat de les pròpies polítiques.

També s'ha observat que la fragmentació entre diferents àrees socials és una realitat que dificulta donar resposta des de les polítiques d'habitatge de forma comprensiva, com es pot llegir a la cita següent:

> Sí, una cosa que em sorprèn (…) és que hi ha una molt elevada fragmentació de les polítiques sectorials dintre d'un ajuntament i rarament es fan anàlisis d'aquest tipus, més rarament encara s'aconsegueix posar en comú diferents àmbits, i més rarament encara s'aconsegueix posar concretament l'àmbit de l'habitatge amb aquesta aliança per la gestió de projectes. (CREA, 2009, p. 26)

La revisió de la literatura i del treball de camp ha demostrat que el tema de l'habitatge és un problema clau per als grups vulnerables. Una situació inadequada d'habitatge pot causar una seqüència de dificultats entrellaçades, tant a nivell personal com públic, començant per un estret marge d'elecció en ocupació, exposició a ambients i relacions deteriorades en àrees suburbanes, i llargs viatges per arribar a la feina entre d'altres. Per exemple, per a les persones amb discapacitats, viure en una casa que no té les necessitats bàsiques per a la seva independència, com ara amb barreres arquitectòniques per accedir al pis o moure's lliurement en el seu interior, o massa lluny dels serveis socials o escoles, pot determinar la seva segregació i exclusió social. En general, el com s'estructuren els habitatges pot arribar a contribuir a reproduir les desigualtats socials.

Al mateix temps, les investigacions sobre la situació europea indiquen que els grups vulnerables tenen dificultats d'accedir al mercat de l'habitatge, especialment a causa dels alts preus de lloguer i compra de vivendes, i aquest problema afecta especialment les mares solteres. En aquest context, a escala internacional, les Nacions Unides van suggerir adoptar polítiques locals destinades a permetre que persones en situació de pobresa o amb ingressos moderats accedissin a préstecs bancaris i hipoteques.

Participació social i política

Hi ha recerques que conclouen que les persones excloses del mercat de treball tenen més dificultats per participar en moviments socials i partits polítics, i que les persones amb un estatus econòmic alt i alts nivells d'educació tenen més recursos per poder estar involucrats en la vida política (Schur *et al.*, 2003). El treball de camp d'aquest estudi ha permès identificar alguns elements que no contribuïen a promoure la participació política dels grups vulnerables amb baixos nivells educatius.

Per tal de promoure la participació política i social de totes les persones i sobretot d'aquelles en major risc d'exclusió social, com les persones immigrades, es va trobar la necessitat d'implementar intervencions mixtes entre participació i ocupació de manera que ajudin a superar les irregularitats i l'exclusió social. Així és com ho reconeix una de les persones que treballen a la Federació Espanyola d'Immigrants i Refugiats:

> El tema de la participación si no va acompañada de estas políticas económicas que permitan que la persona tenga y disponga de más tiempo para poder hacer vida social como actividades sociales tampoco sirven de mucho las buenas intenciones. (CREA, 2009, p. 32)

Es troba present en les polítiques de participació, la importància de promoure una educació i una ciutadania democràtica. I per això es reclama la necessitat de promoure l'educació democràtica i l'educació per la ciutadania en el sistema educatiu i la societat en general. Així ho fa un agent polític de l'àrea d'infància i adolescència del Govern català, reclamant una major presència d'aquests temes en les intervencions dutes a terme amb joves i adolescents, que també (segons ell) hauria de ser més àmplia i facilitar aquesta educació a les famílies i societat en general:

> S'han potenciat tots els drets que podríem anomenar drets socials: salut, dret a l'educació, dret a... drets civils com pot ser el dret a associació o el dret de participació. Sobretot el dret a la participació, s'ha exclòs completament. És a dir, l'infant i l'adolescent no participen (...) Que això entenem que és un altre dels errors. Però no hi ha educació a la família... de participació, diguem-ho així, democràtica o real. A l'escola no hi hagut tampoc, no s'ha potenciat suficientment aquesta temàtica. (CREA, 2009, p. 33)

La recerca evidencia que un dels elements que promou la participació de les famílies és l'educació de familiars. Des de la revisió de la literatura s'ha identificat una barrera especialment relacionada amb els grups vulnerables, que és la dificultat de promoure la participació de certs col·lectius. En aquest sentit, ja ha estat identificat que les ofertes de participació i aprenentatge s'enfoquen i es promouen envers les persones que menys ho necessiten, deixant fora dels programes educatius aquelles persones amb més necessitats (CREA, 1997). Així ho recullen les paraules d'una persona vinculada a la FAPAC (Federació d'Associacions de Mares i Pares d'Alumnes de Catalunya):

> Un tema bàsic d'atenció a la formació de famílies i activitats de col·laboració amb els pares és la manca de participació, eh... la dificultat, no? Eh... Que costa a les AMPA trobar activitats que realment atraguin, atreguin a moltes famílies i els nens. Les famílies que atrau són les que menys ho necessiten. (CREA, 2009, p. 33)

Una necessitat àmpliament reconeguda per superar la situació de risc d'exclusió dels grups vulnerables és la creació d'espais democràtics de diàleg i participació, facilitant la inclusió de totes les veus en els processos de decisió. Finalment, cal destacar la limitada presència de minories culturals en el camp polític, com per exemple el poble gitano a l'Estat espanyol. Una de les persones vinculades a la Federació d'Associacions Gitanes de Catalunya comenta que encara existeix una falta d'espais

de diàleg i inclusió en les àrees de participació institucional. Això és degut a la manca d'oportunitats educatives que han estat disponibles per al poble gitano, però també a la discriminació permanent que encara avui dia ha d'afrontar:

> El pueblo gitano ha estado tan marginado que incluso en la propia democracia sigue estando marginado. Es decir, ahora se está luchando para que se creen, pero si no se crean estos espacios para poder participar, imposible poder participar. (CREA, 2009, p. 34)

> Hoy ya los tenemos jóvenes, jóvenes con buena preparación, licenciados en ciencias políticas y no están a nivel político, o bien porque en los partidos no les han visto con buenos ojos para traérselos, o bien porque no les dan la oportunidad tampoco para que empiecen política, pero están ahí. (CREA, 2009, p. 34)

Propostes per superar l'exclusió

La recerca realitzada fins al moment per INCLUD-ED ens ha portat a identificar diferents actuacions d'èxit en les àrees d'exclusió treballades (món laboral, salut, habitatge i participació social i política) que mostren com és possible que, des dels col·lectius en risc de marginació, es superin els obstacles existents per a l'exclusió en què es troben o tenen risc de trobar-s'hi. En aquest apartat només esmentem algunes d'aquestes actuacions d'èxit que serviran d'exemple, com les propostes que, partint de la inclusió educativa, aconsegueixen tenir un impacte positiu en les altres àrees de la societat. Els casos que es presenten a continuació mostren una estreta relació amb els resultats del projecte INCLUD-ED trobats fins ara.

L'àrea d'ocupació

Algunes de les actuacions d'èxit en empreses analitzades comparteixen algunes característiques, com la diversitat i una bona qualitat de programes de formació per als i les treballadores (CREA, 2009). L'exemple concret que explicarem és el de la cooperativa Mondragón, una entitat de negocis que du a terme mètodes democràtics, emfatitzant la creació de llocs de treball i la promoció dels treballadors i treballadores en temes humans i professionals.

Mondragón és un dels grups empresarials amb més èxit sobre les 264 companyies i entitats registrades a l'Estat espanyol, organitzat en tres sectors principals: finances, indústria i distribució. Aquest grup empresarial també compta amb una secció encarregada de la recerca i la formació. Va ser fundat el 1956 i es dedicava a la fabricació d'oli per estufes i estufes de parafina. Actualment és la companyia industrial líder al País Basc i la setena del rànquing espanyol.

A causa del seu èxit, el cas de Mondragón proporciona un exemple de model cooperatiu que mostra com és possible aconseguir una millor productivitat alhora que fomenta la igualtat promovent l'educació contínua de persones adultes. Una part molt significativa de les finalitats de Mondragón és combinar els objectius bàsics d'una organització empresarial, amb l'objectiu de poder competir en els mercats internacionals, amb l'ús de mètodes democràtics en la seva organització i amb especial èmfasi en la creativitat laboral, la promoció dels seus treballadors i treballadores tant a nivell humà com professional, i amb el compromís de fomentar el seu desenvolupament en el seu entorn social[1].

(1) Cooperativa Mondragón: http://www.mcc.es [accés: 20.09.2009]

En l'àmbit educatiu, cal ressaltar que Mondragón inverteix en la formació contínua dels seus treballadors i treballadores com un dels principis cooperativistes i de les modernes pràctiques de direcció que alhora aconsegueixen generar resultats beneficiosos per a la pròpia companyia. Aquesta és una de les majors contribucions d'aquesta experiència de l'àmbit laboral: el fet que el desenvolupament dels recursos humans mitjançant la incentivació de l'educació i la formació és l'element clau de l'èxit de l'empresa. De fet, la formació permanent és una font d'innovació i és responsabilitat tant dels treballadors com de la pròpia empresa.

Les despeses dels estudis dels treballadors i treballadores van a càrrec de la pròpia cooperativa com una part més del programa d'extensió de seguretat social. Un factor també transformador és que les pròpies institucions educatives creades per a la formació dels treballadors i treballadores estan basades en models innovadors. Això significa que el tipus de programes de formació que es proveeixen als i les treballadores són programes d'èxit, que tenen una gran qualitat en la mesura que incrementen tant la inclusió com la productivitat. Aquest sistema dota de les capacitats i habilitats necessàries, no només per dur a terme (en poc temps i de forma efectiva) les seves respectives feines, sinó també per incrementar a llarg termini la seva qualitat de vida. Es tracta d'una formació tant acadèmica com professional, que inclou l'educació en les àrees tècniques, però també d'estudis universitaris. Això es reflecteix en un gran ventall de programes oferts, que inclouen les dimensions tècnica, professional, educativa i humanística. Per exemple, proveeixen enginyeries, ciències empresarials, administració, formació de professorat, psicopedagogia, i comunicació audiovisual. La formació d'èxit inclou no només cursos i seminaris, sinó que també inclou graus per empleats/des fins i tot en l'àrea de la formació per la gestió.

Els programes educatius que ofereix Mondragón són un exemple d'èxit que promou l'equitat i l'eficiència i que demostra que la democràcia i l'èxit també poden ser compatibles amb els negocis cooperativistes.

Aquest model organitzatiu incrementa la productivitat i proveeix d'unes millors habilitats educatives i beneficis tant als treballadors i treballadores com a les persones que contracten.

Com hem vist, a més qualificacions educatives, majoritàriament milloren les oportunitats individuals d'aconseguir ocupacions amb prestigi; una menor formació acadèmica en els i les joves té més possibilitats d'acabar en l'atur o amb feines poc estables. La formació i l'educació de persones adultes en les pròpies empreses i companyies té un impacte positiu directe en les trajectòries professionals. Als països europeus en què l'edat d'obligatorietat de l'educació és més alta s'observen millors oportunitats individuals d'ocupació. En la major part dels països europeus, el mínim d'edat per deixar l'escola es troba dins la franja d'edat d'entre 14 i 18 anys. Mentre que l'educació obligatòria arriba fins als 16 anys. Breument:

> Com més llarga és la durada de l'educació obligatòria, més gran és la igualtat d'oportunitats educatives. (IARD, 2001, p. 5)

L'àrea de salut

Una altra de les àrees treballades, salut, també ens ha mostrat com són identificats precisament els grups vulnerables, aquells que tenen més dificultat d'accés als sis-

temes d'informació sobre salut. Fet i fet, aquestes persones experimenten problemes per la seva exclusió digital, com ja hem explicat. Una de les millors pràctiques que emergeixen d'aquest àmbit és la inclusió d'agents multiculturals que faciliten una millor atenció sanitària destinada als grups minoritaris i les persones immigrants. D'altra banda, el diàleg amb els usuaris és un altre pas important, atès que els serveis de salut estan pensats per millorar el tractament dels pacients.

Algunes de les experiències d'actuacions d'èxit relatades pel treball de camp dut a terme tenen molt a veure amb tenir en compte les veus de les persones que fan servir els serveis de salut i especialment d'aquelles persones dels col·lectius de risc. Un dels exemples és a Anglaterra, on s'han incorporat representants d'associacions veïnals als òrgans de govern i als consells d'administració dels hospitals. En aquests òrgans també han incorporat persones que havien estat malaltes i ateses per aquests serveis de salut. La inclusió de persones que no només ofereixen una opinió des de la institució sinó també de les persones usuàries, permet oferir una futura atenció molt més complerta i acurada.

Entre les persones entrevistades, el gestor general d'un hospital de Catalunya pren aquest model de referència per implementar-lo en l'hospital que gestiona:

> Jo tinc previst en aquest hospital intentar posar en marxa un comitè de participació ciutadana a l'hospital entre aquest any i l'any que ve. I voldríem també afavorir que hi hagi una associació d'amics d'hospitals. Gent que havia estat atesa per nosaltres. (CREA, 2009, p. 20)

Malgrat aquestes iniciatives, és cert que està reconeguda la manca de programes focalitzats en els grups més vulnerables. Com demostra la literatura científica (Rudd, 2007), l'alfabetització en salut es fa molt necessària per superar les desigualtats socials i també per assegurar un bon ús del sistema sanitari per part de la ciutadania. El correcte ús dels serveis i les estructures sanitàries està relacionat amb el nivell educatiu i el coneixement que tenen les persones. Per tant, aquells programes que tenen a veure amb l'alfabetització en salut (Mackenbach *et al.,* 2008) tenen un impacte positiu tant en la salut de les pròpies persones que els reben (que poden preveure el risc de contraure malalties) com en el propi sistema sanitari, com ho presenta una treballadora d'un hospital català:

> Hi ha alguns programes de cara a educar millor a les persones que venen a rebre els nostres serveis. Per exemple, alguns programes que estan tenint bastant èxit és... com la persona que ha tingut un infart de miocardi que ha estat atesa en un hospital li podem donar rehabilitació i educació sanitària perquè s'aprimi, faci exercici, controli el seu colesterol... (CREA, 2009, p. 23)

> Saber com utilitzar el sistema sanitari i quan s'ha d'anar a veure el metge, i quan s'ha d'anar i això s'aprèn amb la pràctica evidentment però s'aprèn a base que algú t'ho expliqui. (CREA, 2009, p. 21)

Per tenir un veritable impacte en aquells col·lectius que més ho necessiten, aquests programes cal que estiguin dirigits especialment a aquestes persones; aquest seria el cas dels i les immigrants:

> Per exemple, nosaltres... com els hospitals tenim una part dels nostres clients o malalts que són immigrants, hem hagut d'adequar molts dels nostres dispositius per atendre els immigrants que tenen una altra cultura i hem incorporat la figura dels mediadors culturals, per exemple... que això sí que ho tenim en aquest hospital. (CREA, 2009, p. 20)

Per tant, aquells programes que desenvolupen bones pràctiques en l'àmbit de la salut inclouen molts altres aspectes a banda de l'estrictament sanitari:

> La salut depèn de tot un conjunt de factors i, per tant, les polítiques de salut són polítiques que han d'actuar des d'aquest conjunt de factors. Per tant, vol dir que no és un tema només del Departament

de Salut, sinó que és un tema de l'acció pública del conjunt del govern. I per operativitzar-ho, perquè això no quedi retòric, doncs, crearà un pla interdepartamental de salut pública. (CREA, 2009, p. 23)

L'àrea d'habitatge

En l'àrea d'habitatge, una de les altres àrees estudiades per INCLUD-ED, també es mostra com aquelles persones amb uns nivells més baixos de formació, no només tenen dificultats per accedir a un habitatge digne perquè tenen uns nivells d'ingressos més baixos, sinó que també tenen més dificultats per accedir a la informació i el coneixement sobre temes de finançament i d'accés a informació relacionada amb habitatge.

Per tant, aquelles actuacions que contribueixen a superar aquesta exclusió en aquest àmbit segueixen una mateixa línea: alfabetització financera per millorar l'accés a un habitatge i la implementació d'actuacions mixtes entre l'àmbit laboral i el d'habitatge que incorporin formació relacionada amb l'ocupació, com també programes transversals per deixar l'exclusió social de banda.

L'«alfabetització financera» és un dels elements claus per tenir en compte en les polítiques d'habitatge a fi de prevenir el risc d'engany en col·lectius amb baixos nivells educatius. De fet, el risc de frau és molt més gran en aquests grups, com ho confirma un treballador del Ministeri d'Habitatge de l'Estat espanyol:

Molts dels problemes en què s'han trobat famílies que es troben enganxades amb intermediaris és que no els hi han explicat bé, poden ser intermediaris financers, però també poden ser intermediaris simplement comercials, eh? I... que per tant els porten una mica a una... a una situació d'engany, d'engany o de... o que no sigui exactament el que ells es pensaven, no? O sigui que sí, en aquest sentit una major formació ajudaria, no sé si a variar la decisió sobre la forma d'accés a l'habitatge, però sí de fer-la d'una manera molt més, molt més segura, i molt més conscient, eh? Menys arriscada, eh? O sigui que, jo en aquí sí que hi situaria una...li donaria una importància en aquest fet, sí. (CREA, 2009, p. 26)

I també una treballadora d'aquest ministeri:

Mi experiencia o la experiencia general de cualquier gestor de vivienda pública en este país ha sido que hay un determinado tipo de gente con un nivel de estudios inferior que son las víctimas del fraude de la vivienda social. Les venden una vivienda que no se puede vender, les cobran sobre precio. (CREA, 2009, p. 27)

El projecte INCLUD-ED ha mostrat l'evidència que és necessari dur a terme plans que es basin en les actuacions reconegudes per la comunitat científica internacional. Per tant, és necessari avaluar els resultats obtinguts i no basar-se en les actuacions dutes a terme sense haver-les avaluat prèviament. És així com és podran aconseguir unes polítiques d'habitatge eficients i equitatives:

El avance que se ha hecho en este último plan, (…) aprobado en el 2009 hasta el 2012, era eso, que las renovaciones urbanas fueran operaciones de renovación integral, es decir que tienen su dimensión social, económica de empleo y urbanística y de vivienda, eso se exige para poder darles esas ayudas a la rehabilitación, los ayuntamientos tienen que presentar una memoria y un estudio exhaustivo de las condiciones socioeconómicas del barrio y en la evaluación de esas condiciones es donde se decide si se da o no y por supuesto implica en el diseño de políticas de todo tipo. (CREA, 2009, p. 29)

Un altra de les actuacions d'èxit té a veure amb aquells plans que compten amb la participació de totes les persones implicades en la seva implementació. És important assenyalar la significació de crear canals per a la participació directa de les persones afectades, des del moment que en moltes ocasions les organitzacions o les associacions no són representatives d'aquests col·lectius. Un treballador del Ministeri d'Habitatge de l'Estat espanyol descriu el fet que aquesta participació existeix tant

en els plans integrals de barri com en el disseny de plans generals d'habitatge, subratllant la implicació activa d'alguns dels grups.

> En el diseño del plan hay una sectorial que está integrada por todos los colectivos afectados por viviendas y están los discapacitados, el Consejo estatal gitano, la fundación secretariado gitano, las asociaciones de mujeres, o sea que se trata por lo menos en teoría de que participen. Y desde luego, los discapacitados son de un activismo, es el colectivo para mi juicio más activo del Consejo sectorial. (CREA, 2009, p. 30)

Una experiència concreta sobre com amb determinades polítiques d'habitatge poden contribuir al desenvolupament i millora dels col·lectius vulnerables la trobem en la residencia universitària Flora Tristán[2], nascuda de la Universitat Pablo de Olavide i ubicada en un suburbi on majoritàriament viu comunitat gitana a Sevilla, que a més d'oferir allotjament a la comunitat universitària, té com a objectiu principal col·laborar amb les entitats del barri i amb els veïns i veïnes del Polígon Sud. Una d'aquestes formes de col·laboració és a través de beques d'allotjament la contraprestació de les quals és participar en programes i entitats del barri. Altres dels seus objectius són oferir als i les universitàries la possibilitat de viure en el barri integrant-se en la vida d'aquest i col·laborant amb els seus veïns i veïnes; ser un espai de formació pràctica, de formació com a persones integrals i compromeses amb la realitat, i compartir vivències en un barri que treballa per la integració i la cohesió social.

La col·laboració que desenvolupen els i les diferents estudiants es concreten en:

— Entitats públiques: comissionat per al Polígon Sud, centres de salut, centres educatius de primària, secundària i persones adultes, districte sud, treball familiar i serveis socials.

— Associacions: associacions de veïns i veïnes, associacions juvenils, associacions esportives, associacions integrals i parròquies.

— Altres entitats: Plataforma «Nosotros también somos Sevilla», Ateneu popular del Polígon Sud i junta rectora del centre esportiu La Paz.

Amb aquesta iniciativa es fomenten unes interaccions que no existirien si no fos per l'existència de la residència. D'aquesta manera, estudiants universitaris poden contribuir al desenvolupament del barri, i els veïns i veïnes accedeixen a coneixements i possibilitats que d'altra forma no tindrien accés.

Per tant, qualsevol política destinada a la inclusió social ha de tenir en compte les necessitats especials dels grups vulnerables per poder tenir un accés adequat a l'habitatge. Les investigacions demostren que una situació d'habitatge estable pot influenciar positivament en els resultats per joves amb problemes múltiples (com per exemple, víctimes d'abusos o violència, addicció a les drogues o l'alcohol, expresos, etc.) i per les persones amb discapacitats mentals. Un habitatge digne pot influir en la taxa de fertilitat entre les dones. A més, l'habitatge cada vegada més es conceptualitza com un dret fonamental però també necessari per a la identitat individual i la intimitat familiar, on és possible crear relacions socials i participació civil.

(2) http://www.upo.es/floratristan/index.htm [accés: 10.4.2010].

Participació social i política

La creació d'espais democràtics de diàleg reforça la implicació de totes les veus. Això és una pràctica d'èxit que contribueix a la superació de l'exclusió dels grups vulnerables (CREA, 2009). A partir d'aquesta perspectiva, la comunitat científica internacional també ha reconegut l'impacte i els beneficis de promoure l'educació de les famílies en les escoles a fi d'animar la seva posterior participació.

Una experiència sobre com animar i incentivar la participació social i política de la població civil es porta a terme a Canadà des de 2004 a la província de la Columbia Britànica. La Citizens Assembly[3] (assemblea de ciutadans) constitueix una experiència de participació i inclusió clau en l'àmbit de la participació política. Va ser creada pel govern de la Columbia Britànica amb suport total de la legislatura d'aquesta província. L'assemblea, independent i no partidista, està formada per 160 ciutadans que es reuneixen per examinar el sistema electoral de la província, que vol dir que decideixen com els vots determinen qui obté un seient en la legislatura provincial. La conformen dos membres de cada districte electoral més dos membres aborígens, representants de la província sencera. Els membres són escollits de forma aleatòria i reflecteixen la distribució de gènere, edat i distribució geogràfica de la província.

Aquesta experiència és un exemple de com augmentar la implicació de les persones del barri en els processos de presa de decisions tenint en compte les diferencies i implicant al màxim tota la diversitat de persones de la comunitat, ja que tenen en compte el gènere, l'edat, les minories culturals i la immigració.

Les tasques dels membres de l'assemblea són participar en les activitats de formació del sistema electoral actual i els sistemes electorals utilitzats arreu del món, participar en les sessions públiques per tota la província per escoltar els ciutadans i que puguin compartir amb els membres de l'assemblea les seves opinions i preocupacions sobre el procés electoral, i participar en la deliberació sobre les recomanacions a fer sobre el nou sistema.

Conclusions

En aquest article s'ha presentat una visió general de l'estat de la qüestió sobre les investigacions i anàlisis de les àrees d'exclusió del projecte INCLUD-ED. També s'ha presentat l'estreta relació que hi ha entre l'exclusió educativa i l'exclusió dels grups vulnerables de les diferents àrees de la societat.

S'han revisat els elements i les pràctiques que promouen l'exclusió en les àrees d'ocupació, habitatge, salut i participació social i política per observar que les persones amb major risc d'exclusió social són les persones amb nivells educatius més baixos i com aquest fet els afecta. Sembla prou clar que el nivell educatiu és una variable intervinent i molt determinant en moltes de les situacions d'exclusió que pateixen les persones dels diversos grups vulnerables estudiades en el projecte INCLUD-ED. Un nivell educatiu baix no garanteix les mateixes oportunitats que un d'alt. En ser un requeriment per accedir als llocs de treball propis de la societat de la informació, no tenir-ne significa estar en situació de desavantatge. Això també re-

(3) http://www.citizensassembly.bc.ca/public [accés: 10.4.2010].

dunda negativament pel que fa a l'accés a altres àmbits, com l'habitatge digne, la salut, o la participació social i política.

D'altra banda, també s'han revisat les pràctiques, polítiques i elements que promouen la inclusió en aquestes mateixes àrees per concloure que hi ha pràctiques d'ocupació, d'habitatge, de salut i de participació política i social que busquen la inclusió de totes les persones tenint en compte els factors que més posen en risc d'exclusió a dones, joves, immigrants i minories culturals i a persones amb discapacitats. Hem examinat casos concrets, com el cas de la cooperativa Mondragón, i la seva manera de fer basada en la solidaritat i el col·lectiu, que distribueix els recursos entre totes les persones que en formen part, i inverteix decididament en la formació, en part universitària, dels seus membres, per augmentar-ne la qualitat dels seus resultats. També hem discutit iniciatives, com la de l'alfabetització financera, en l'àmbit de l'habitatge, destinada a les persones que viuen en situació d'exclusió, precisament per evitar que els grans oligopolis s'aprofitin de la situació, o la inclusió de la veu de les persones vulnerables a les actuacions sanitàries dels hospitals. Tots aquests són exemples d'actuacions d'èxit que suggereixen quines són les que es poden dur a terme per promoure la inclusió social de totes les persones.

Amb la presentació d'aquests resultats del projecte, es pretén cridar l'atenció sobre quins elements sobre l'ocupació, l'habitatge, la salut i la participació social i política necessiten canviar per superar l'exclusió de les persones que han estat excloses educativament i com els ha afectat a la seva exclusió d'aquestes àrees. D'altra banda, els resultats del projecte també mostren quines són les pràctiques i accions existents avui i quines característiques tenen que han contribuït i contribueixen a la inclusió de les persones que pateixen i han patit una exclusió educativa.

Aquesta recerca obre les portes a la necessitat de buscar noves vies d'inclusió de totes les persones que viuen situacions d'exclusió, i estableix alguns referents d'actuacions d'èxit que poden esdevenir suggerents per tal que els i les decisores polítiques prenguin mesures d'actuació. Entre tots aquests referents, l'educació s'erigeix com un dels factors clau que interactua en els processos d'inclusió-exclusió. Per tant, la tasca oberta és veure com trobar formes d'eliminar les desigualtats educatives i aconseguir les mateixes oportunitats per a tothom. A partir d'aquí, cadascú podrà triar la seva opció de vida i participar plenament en la nostra societat.

Referències

Braddock, J.H.; Slavin, R.E. (1992) *Why ability grouping must end: Achieving Excellence and equity in American Education*. Baltimore, MD: Centre for Research on Effective Schooling for Disadvantaged Students.

Comissió Europea (2000) Communication «Building an Inclusive Europe». COM (2000) 79 final. Disponible a: http://ec.europa.eu/employment_social/socdial/info_soc/ news/incl_en.pdf [accés: 4.9.2009]

— (2003) Communication «Investing efficiently in education and training an imperative for Europe». COM(2002) 779 final. Disponible a: http://www.esib.org/documents/external_documents/0301_EC_investing–efficiently.pdf [accés: 25.4.2008].

— (2006) «Communication from the Commission to the Council and to the European Parliament: Efficiency and equity in European education and training systems». Brussels (COM(2006) 481 final).

— (2007) «Joint Report on Social Protection and Social Inclusion». Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities Unit E2. Disponible a: http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2007/joint_report_en.pdf [accès: 25.4.2008].

— (2008*a*) «Progress towards the Lisbon objectives in education and training. Indicators and benchmarks». Commission Staff Working Document based on document (SEC (2008) 2293).

— (2008*b*) «Being part of it. European Research for an Inclusive Information Society». European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. European Commission, Information Society and Media.

CREA (1997) *Participació i no participació en la formació de persones adultes a Catalunya.* Direcció General de Formació de Persones Adultes, Departament de Benestar Social, Generalitat de Catalunya.

— (2006-2011) *INCLUD-ED. Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe.* FP6 028603-2. Sixth Framework Programme. Priority 7 Citizens and governance in a knowledge-based society. Comissió Europea.

— (2009) «Working paper on European recommendations and directives on the EKS and their impact in their national context - Case analysis of local projects working towards social cohesion – Spain Project 3», a *INCLUD-ED. Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe.* FP6 028603-2. Sixth Framework Programme. Priority 7 Citizens and governance in a knowledge-based society. European Commission.

Gómez, J.; Latorre A.; Sánchez M.; Flecha R. (2006) *Metodología comunicativa crítica.* Barcelona, El Roure.

Grossman, M. (2000) «The Human Capital Model of the Demand for Health», a A. J. Culyer i J. P. Newhouse [ed.] *Handbook of Health Economics*. North-Holland.

Hartley, R. (1989) *The social costs of inadequate literacy. A report for international literacy year*. Canberra, AGPS Press, Australian Government Printing Service.

Hibbett, A.; Fogelman, K.; Manor, O. (1990) «Occupational outcomes of truancy». *British journal of educational psychology*, 60, p. 23-36.

Hoskins, B.; d'Hombres, B.; Campbell, J.A. (2008) *Does Formal Education Have an Impact on Active Citizenship Behaviour?* Brussels, European Commission, Centre for Research on Lifelong Learning. Disponible a: http://crell.jrc.ec.europa.eu/ActiveCitizenship/impact%20final%20final%20BH%20BD%20JC%20EU%20reportsyslog.pdf [accés: 25.7.2009].

House, J. S.; Kessler, R. C.; Herzog, A.R.; Mero, R.P.; Kinney, A.M.; Breslow, M.J. (1990) «Age, socioeconomic status and health». *The Milbank Quarterly*, 68 (3), p. 383 – 411.

IARD Institute [Ricerche Politiche e Socioeconomiche] (2001) *Study of the State of Young People and Youth Policy in Europe*. Milà, Executive Summary. Commissioned by DG Education and Culture.

Kettunen, J. (1997) «Education and unemployment duration». *Economics of education review*, 16, p. 163-170.

Mackenbach, J.P.; Stirbu, I.; Roskam, A.J.; Schaap, M.M.; Menvielle, G.; Leinsalu, M.; Kunst, A.E. (2008) «Socioeconomic Inequalities in health in 22 European Countries». *The New England Journal of Medicine*, 358 (23), p. 2468 - 2481.

Merton, R.K. (1977) *Sociología de la ciencia*. Madrid, Alianza.

Mondragon. Disponible a: http://www.mcc.es/ing/index.asp [accés: 2.9.2009]

— Training and Research: http://www.mcc.es/ing/forminves/fi.html [accés: 2.9.2009].

Nacions Unides (2001) «Declaration on Cities and Other Human Settlements in the New Millennium». *United Nations General Assembly Resolution* S25.2 of 9.

OMS (1946) World Health Organization, «Constitution, World Health Organization», Geneva. Disponible a: http://w3.whosea.org/aboutsearo/pdf/const.pdf [accés: 24.9.2009].

Orr, K. [ed.] (2004) «Education, employment and young people in Europe». *European Youth Forum. Youth Report.* Disponible a: http://www.youthforum.org/en/system/files/yfj_public/other_reports/en/yr.pdf [accés: 14.8.2009].

Powell, J.; Kay, V.; Cleary, S.; Cooper, K.; Lydell, L.; Myall, H. (1997) *Examining the Relationship between Housing, Education and Persistent Segregation.* Minneapolis, Minnesota University.

Rudd, R.E. (2007) «Health literacy skills of US adults». *American Journal of Health Behavior* (Philadelphia, Lippincott Williams & Wilkins), 31, p. S8-S18.

Sen, A. (1992) *Inequality Reexamined*. Cambridge, NY, Russell Sage Foundation and Harvard Universty.

— (1999) *Development as Freedom*. Oxford, Oxford University Press.

Sidney, V.; Norman, H.N.; Jae-on, K. (1979) *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. CUP Archive.

Schur, L.; Shields, T.; Schriner, K. (2003) «Can I Make a difference? Efficacy, Employment and disability». *Political Psychology*, 24 (1).

Tezanos, J.F. [ed.] (2001) *Tendencias en desigualdad y exclusión social*. Madrid, Sistema.

UN-HABITAT (2008) *Rapport Annuel*. Nairobi, UNON Printshop.

Vries, M.R. de; Wolbers, M.H.J. (2005) «Non-standard employment relations and wages among school-leavers in the Netherlands». *Work, Employment and Society*, 19, p. 503-525.

Visión general de la discusión sobre las áreas de exclusión del proyecto INCLUD-ED

Resumen: En este artículo se discuten las aportaciones que se hacen desde el proyecto INCLUD-ED: Strategies for inclusion and social cohesion from education in Europe, sobre la relación que se puede establecer entre la exclusión/inclusión educativa y la exclusión/inclusión en cuatro áreas de la sociedad: empleo, vivienda, salud y participación social y política. En particular, se reflexiona sobre los efectos que tiene tanto la exclusión como formas de superarla y promover la inclusión, en las situaciones que tienen que afrontar las personas que pertenecen a alguno de los cinco grupos vulnerables que se definen en el proyecto INCLUD-ED. Se presenta una visión general del estado de la cuestión sobre las investigaciones y análisis de las áreas de exclusión. Concluye con unas breves reflexiones sobre cómo superar las situaciones de exclusión y qué alternativas de actuación se abren desde el ámbito educativo.

Palabras clave: exclusión social, ocupación, vivienda, salud, participación social y política

Vision générale de la discussion sur les domaines d'exclusion du projet INCLUD-ED

Résumé : Dans cet article, nous discutons les contributions que fait le projet INCLUD-ED sur la relation que l'on peut établir entre l'exclusion/inclusion éducative et l'exclusion/inclusion dans quatre domaines de la société : emploi, logement, santé et participation sociale et politique. En particulier, nous réfléchissons sur les effets de l'exclusion ainsi que sur les manières de la dépasser et de promouvoir l'inclusion dans les situations que doivent affronter les individus appartenant à l'un des cinq groupes vulnérables qui sont définis dans le projet INCLUD-ED. Nous présentons une vision générale de l'état de la question sur les recherches et les analyses des domaines d'exclusion. L'article conclut avec de brèves réflexions sur la manière de dépasser les situations d'exclusion et sur les alternatives d'intervention qui s'ouvrent dans le domaine éducatif.

Mots-clés : exclusion sociale, emploi, logement, santé, participation sociale et politique

General overview of the discussion on exclusion areas in the INCLUD-ED project

Abstract: In this paper, we discuss the contributions of the INCLUD-ED project to the relationship that can be established between exclusion/inclusion in education and exclusion/inclusion in four areas of society: occupation, housing, health, and social and political participation. In particular, we reflect on the effects of exclusion and ways of overcoming it and fostering inclusion in the situations faced by those who belong to one of the five vulnerable groups defined by the INCLUD-ED project. We present a general overview of the state of the question, drawn from research and analysis of areas of exclusion. We conclude with brief reflections on how to overcome situations of exclusion and on the alternatives that are emerging in the educational field.

Keywords: social exclusion, occupation, housing, health, social and political participation